

## **Fångst och jakt i gamla tider**

av Lennart Kankaanranta

Fångst och jakt hade förr en stor betydelse för människorna på Nordkalotten.

God jakt kunde innebära att villkoren för en familj blev drägligare. I extrema fall kunde resultatet av fångst och jakt utgöra skillnaden mellan liv och död. Fångst- och jaktmetoderna har varierat under tidernas gång och metoderna har varit många långt innan jaktgevären underlättade jägarnas verksamhet i slutet av 1800-talet. Om detta ska jag berätta.

Med de gamla fångstmetoderna har under årtusenden långt större mängder vilt fångats än med vad som skjutits med bössa. De som befolkade Nordkalotten under stenåldern, livnärde sig på fångst av fågel, fisk och däggdjur så framgångsrikt så att de kunde överleva i den arktiska miljön. Några av de metoder som jag kommer att berätta om användes säkert redan under stenåldern med sådan framgång att familjerna överlevde. Deras ättlingar och efterlevande finns här bland oss eller är vi.

Även under historisk tid har fångsten varit den viktigaste källan till kött och inkomst för många familjer. Med de billiga och enkla redskap den bedrevs, kunde även barn och kvinnor delta i fångst. Småviltet i skogen var lättillgängligt och fick tas av alla, inte bara markägare, jakträtten kunde fördelas på andra grunder än i dag. Skogen ägdes av ingen och det som fanns där var allas. Ägandet av skog har inte hävdats förrän på 1800-talet och jakt väl knappast före 1950-talet i norra Sverige.

Viltköttet och skinnen var drivkrafterna till fångsten. Köttet användes mest i hushållet och skinnen hade högt värde. Tidigt användes skinn till kläder, säng”kläder” och till material till bostaden. För samerna var det så långt in på 1900-talet. Skinn användes också som betalningsmedel, skatt till stat och kyrka och som bytesvara, innan

pengar kommit i bruk. Ekorrskinn, gråverk, och andra skinn användes till att betala t.ex. skatt med eller till att byta till sig varor. Mottagaren levererade skinnen vidare till marknaden. Skatten uttaxerades i antal skinn.

Det finns gamla växlingstabeller där man kan se hur många ekorrskinn exempelvis ett mårdskind mot svarade.

Det finska ordet för pengar, raha, betydde ursprungligen päls och i ryskan var bela och kunitsa, namn på ekorre och mård men också namn på mellanmynt.

Hur länge affärerna med skinn har pågått är svårt att veta men vid den samiska offerplatsen vid Unna Saiva i Gällivare har man förutom metallföremål av brons, tenn, järn och silver funnit 35 mynt från Lothringen, Rehnländerna, Friesland, Nedersachsen, Franken, Schwaben i Sydtykland, Polen, England, Norge och Danmark. Alla mynten var omkring 1000 år gamla. Sammanlagt har man i det Nordsvenska sameområdet funnit c:a 3000 silvermynt, pilspetsar av järn och metallprydnader som kommit in genom handel. Viktiga varor som köptes eller byttes framförallt av samerna var salt, mjöl, kläde till kolten, mässingskittlar, hampa till nät och även lyxvaror av silver var eftertraktat.

I dag är bäver, mård, järv, lo, varg och björn sällsynta men fanns troligen rikligt till för några hundra år sedan. Deras skinn och för bäver och björn även köttet var eftertraktat. Bävergäll var också eftertraktat. Jaktrycket var högt. Bäver utrotades i Sverige liksom sobel som nu bara finns i Ryska Sibirien

Kött av rovdjuren torde inte ha ätits annat än då hungersnöd stod för dörren. Kanske var det oftare än vi kan föreställa oss. Gubben Peeri i Ullatti sägs ha stoppat allt i fångstsäcken och sedan i grytan.

I vissa fångstredskap kunde man få småfåglar, hackspettar, ugglor, kråkfågel mm.

Gubben Peeri lär ha sagt: ”Spillkråkan och kattugglan har inget dåligt kött... Inte är räven heller så illa, men varg är lika dåligt som hund, och järvkött – det vill man inte ha mycket av. Det är fränt liksom lukten av den. Och hermeline är dålig... Men ormtalgen är god”.

Författaren Hans Andersson från Jokkmokk skriver i sin bok om folket på taigan i Sibirien att ”Man åt inte bara köttet utan också blod, fett, mærg, hjärta, hjärna, mule, näsbrosk, ögon, strupe, horn, tunga, lever, njure och tarmar från vildren och tamren, mjölk från tamren, magarnas innehåll och på en del håll även renspillning...”, dvs. allt utom huden som användes på annat sätt.

Av ekorren togs givetvis vinterskinnet men även köttet användes och uppskattades som mat.

När ekorrjägaren övernattade i skogen vid lägerelden flådde han sina ekorrar och spände upp skinnen på tork. Köttet slängde han i grytan på elden, tio ekorrar räckte till en soppa. Ekorrens magsäck som var full med frön rostades på glöden och åts som en delikatess, full med mustiga oljiga kådasmakande frön. Kottmagen var vit men var magen mörk hade ekorren ätit svamp och rötter och då smakade den inte gott.

Ekorrjakten räckte fram till Andersdagen den 30 november och en flitig jägare kunde få ända upp till tio timmer skinn. 1 timmer var lika med 40 skinn.

Varg, björn, järv och lo jagades för skinnen skull och dödades säkert även för att freda tamdjuren och renar. En förutsättning för kreaturens skogsbete var att området var tämligen rovdjursfritt.

Skinn av hermelin efterfrågades. Vi har alla sett porträtten av kungar med pälskragar med hermelinsvansar. En sådan pälskrage ansågs vara så fin att den bara fick bäras av kungar eller motsvarande.

Vinterskinn av hare tillvaratogs även. Ett ut-och-invänt harskinn kunde användas till skydd för nyfödda barn, som kuvös, som foder i vinterkläder eller till pälsmössor. Ett berett harskinn är både mjukt och lätt. Av harskinnen gjordes också varma täcken och plädar. Pälsplädar användes som täcken då husen inte var så väl isolerade och välvärmda som i dag.

Vargskinnspläsen kom fram då yttertemperaturen sjönk. Långa resor i släde krävde tjocka pälsar för både kusk och passagerare.

Skinnen och övriga produkter såldes till lokala handlare och vid marknaderna. Vid marknaderna i inlandet, Jokkmokk, Jukkasjärvi, Kengis, Markkina, Rovaniemi och Arvidsjaur och Arjeplog såldes stora mängder skinn till i handlare från kustorterna, från Norge, från Karelen och Barents- och Vita-havsområdet. På kustorternas marknader såldes sedan skinnen vidare till handlare ännu längre bortifrån. Marknader hölls årligen vid samma tidpunkt på viss ort så säljare och köpare visste när och var man kunde träffas.

Statens skatteindrivare, birkarlarna, och handelsmännen kunde vara samma personer, affärerna var goda och birkarlafamiljerna blev förmögna och mäktiga. Vissa birkarlafamiljer kunde jämföras med Södra Sveriges adelsfamiljer i makt och rikedom. Familjen Oravainen i Vojakkala anses ha tillhört de rikaste i Sverige. I Luleälvdalen var Birkarlen Jöns Nilsson i Ersnäsby den rikaste i socknen, rikare än kyrkoherden. De rika i Luleå, birkarlar, lät bygga Gammelstads kyrka och köpte en dyr altartavla och en gyllene korprydnad till kyrkan. Altartavlan är gjord i Holland och beställd till Storkyrkan i Stockholm men där hade man inte råd att betala den så den köptes till Gammelstads kyrka - den största kyrkan norr om Uppsala.

En av Sveriges mäktigaste män på 1300-talet, en tid en av Sveriges rikaste, Bo Jonsson Grip, som lät bygga Gripsholms slott, var så kallad skinnfurste. Han sålde vid en affärstransaktion 11000 hermelinskin.

Skatt betalades också i skinn, bågamental är en gammalt skattesats för familjer som bedrev jakt, t.ex. samefamiljer och inlandsboende. En 16-åring som ansågs kunna spänna en pilbåge fick betala 1 mårdskin i skatt, 17-åringar 2 och 18-åringar 3. För gamlingar räknades sedan antalet ner. Samerna fick betala skatt efter bärkraft, 1555 fick en fjällsame betala 2 ”mårder” eller 1½ timmer ekorrskinn, en skogssame – en ”granlapp” 20 ekorrskinn, ½ timmer  
För jordägare var skattesatsen mantal. Efter mantal räknas fortfarande andelen i vissa samfälligheter som t.ex. i fiskeföreningar.

En viktig handelspartner framför allt i östra delen av Nordkalotten var försäljare och uppköpare österifrån som besökte bygden. Det var en sägenomspunnen handlargrupp, ”Laukkuryssät”, ”Ränselryssarna”. De sålde ryska och andra främmande varor och köpte skinn och säkert även andra lokala produkter. Dessa handelsmän kom från Vitahavsområdet mot Norra Ishavet och från södra Karelen, Viborg och St. Petersburg. De flesta av dem färdades till fots eller med båt längs vattendragen. De stora uppköparna kunde hyra lokala körkarlar till att transportera hem sina skinn eller så kunde de själv komma med häst eller ren till marknaden. Många av dem bildade filialer i området som besattes av familjemedlemmar och som sedan blev kvar.

Det var stora mängder skinn som köptes av ränselryssarna. Under ett år på 1550-talet såldes på marknaden i Uleåborg över 24000 harskinn och 105 sälskinn, ett annat år 3500 ekorrskinn.

I mitten av 1800-talet köpte en enda pälshandlare från S:t Petersburg 4000 rävskin bara från Torneå marknad.

Handeln med skinn omsatte stora värden. Staten ville dels kunna beskatta affärerna, dels försöka få pengarna att stanna hos människorna på orten så handel kringgärdades tidvis med lagar och regler.

I januari 1556 beslagtogs av en enda rysk handlare 1838 rävskin, 555 renhudar, 318 fjällrävsskin, 87 bäverskin. Bland rävskinen fanns synnerligen värdefulla silverrävskin.

Skinnens kvalitet var också viktig. De bästa skinnen erhöles av klimatskäl från norra Skandinavien. Den nordskandinaviska ekorrrens skinn ansågs vara det nästbästa pälsverket av alla pälsverk i Europa efter den sibiriska ekorrren.

Skinnen från Nordkalotten vandrade längs handelsvägarna till Ryska hovet i S:t Petersburg och till Moskva, till Balkan, Turkiet och Persien, över Åbo via Stockholm och Lübeck och Amsterdam till Paris, Rom, London och övriga europeiska storstäder där de bars som festplagg i kungahusen, av aristokratin och av det fina folket.

Viktiga handelsvägar gick också via Sverige söderut och norrut till Norge där man fick silver, kläde och fisk i utbyte. Enorma mängder skinn exporterades från området.

Vi ser i historieböckerna porträtt och målningar av kungar och härskare från olika platser i Europa med fina pälsar och kläder med pälskragar. Troligen har skinnen kommit från nordkalotten, kanske från någon marknad i våra trakter, kanske är det någon av våra förfäder som fångat och tagit hand om djuret.

På en välkänd målning av polarforskaren Nordenskiöld står han på isarna med sitt

fartyg i bakgrunden. Han har en lång päls på sig. Denna päls är enligt uppgift köpt på Hermanssons affär i Haparanda



Adolf Erik Nordenskiöld (1832–1901)

Historikern Jordanes som skriver på 500-talet skriver om Svethans att de förser romarna med mårdskinns genom handel via andra folk; de är berömda för det underbart svarta i sina pälsverk. Jordanes historia bygger på en ännu äldre historiker vars verk har försvunnit.

Att viltskinn kan ha haft stort värde även under 1900-talet kan ses av följande exempel. Ett vackert rävskind kunde i tider med bra priser motsvara en dräktig kviga, och för 2 rävskind kunde man köpa en häst!! På 1930-talet kunde ett bra rävskind betalas med 300 kr, vilket var mer än vad en slädkarl med häst i timmerkörning

kunde förtjäna under en hel vinters arbete. En historia från Bodträsk berättar att en bybo som fått arbete hos SJ på 20-talet inte ansåg sig ha råd att arbeta kvar, eftersom han tjänade sämre än vad jakt och fångst gav. Ytterligare ett exempel om en person som arbetade vid järnvägen och berättade att han på 30-talet fick bättre betalt för tre rävskind än hela sin årslön från SJ.

I städerna fanns skinnhandlare.

Åströmsfamiljen i Torneå hade ett helt kvarter för sin verksamhet. I Haparanda fanns JO Lindroth som handlade med skinn ännu på 1950-talet

Fågel- och viltköttet användes i hushållet och konsumerades som färskt men förvarades också för vintern. Kött och fågel kunde hängas upp i rian och rökas eller saltas ner. På vårvintern togs det ur saltet och torkades i solen.

Efterfrågan på fågel gjorde att fångstmännen kunde sälja viltet till uppköpare som sålde det vidare. Uttrycket ”Det smakar fågel” visar att efterfrågan fanns. Uppköparna var en viktig yrkesgrupp.

På höst och vintermarknaderna kunde utbudet på fågel vara stort. Från Rovaniemi marknad finns beskrivningar av flera meter höga stackar av ripa och stora mängder gråfågel.

Viltet i skogen utgjorde inte bara en billig och lättåtkomlig utan också en uppskattad föda.

Att fågel uppskattades som föda kan även utläsas ur det finska ordstävets om en framgångsrik fångstman. ”Jos ei saa lintua se ottaa kalan” = ”Om han inte får en fågel tar han en fisk”.

I vissa trakter ansågs harköttet och ripa vara för magert att ätas och gavs till hundarna eller åts bara när inget annat fanns att tillgå.

Vissa viltprodukter tillskrevs magiska krafter, bävergäll i folkmedicinen och

älghud till stövlar och handskar för karolinernas osårbarhet är föregångare till dagens renhornsmjöl.

Hartassarna kunde användas till borstar och vita ripvingar användes vid bakning för att borsta och sprida mjölet.

Tjädervingar kunde användas för att sopa rent i bakugnen efter att ungen upphettats.

Efterfrågan i handeln kunde ibland riktas mot det mest oväntade saker. Från Uleåborgs vintermarknad berättas att en S:t Petersburgs-köpare noggrant hade plockat igenom högen av tjäderhönor hos en säljare och endast köpt vissa utvalda tillsynes likadana som de övriga. Säljaren frågade då vad det var för fel på de förkastade fåglarna och fick då veta att han kunde få 10 gånger bättre betalt för de utvalda om han kunde skaffa fram fler likadana.

Han visade att de utvalda hade några annorlunda färgade fjädrar på buken. De var klarröda och enligt köparen högsta mode hos tsarfamiljen att pryda sig med just den färgens fjädrar varav det höga priset.

Efter det att järnvägen drogs till bygderna kunde vilt lättare exporteras till städerna och i byarna fanns affärsmän som fungerad som uppköpare inte bara av skinn utan även av skogsfågel. En fångstman berättade, att när han levererade skogsfågel till uppköparen Aho i Vittaniemi arbetade en man med att förpacka fågeln i c:a 1 m<sup>2</sup> brädlåror, som skickades iväg med järnvägen och att i magasinet där viltet mottogs hängde ”fullt med fågel, tjäder, orre, ripa och järpe” som levererats av fångstmän, ofta pojkar i kringliggande byar. Detta var på 1920 – 1940-talen.

Nu följer en beskrivning av olika fångstmetoder och fångstredskap. Fångstmetoderna är inte unika för Skandinavien utan kan säkert hittas bland

fångstkulturer världen över anpassade till de miljöer där de används.

#### Snara:

Principen för fångst med snara är en ögla som hängs över den väg/stig som viltet förväntas gå. Den ursprungliga snaran tillverkades av naturmaterial som tagel för ekorre och småfågel, av sena för fågel och hare, och senare av metall. Mässingstråd var det vanliga fram till 1950-talet, då snarfångst i Norrbotten nog upphörde.

Ripfångst är fortfarande lovligt och snara är vanlig vid fångst av ripa.

Snara kallas i Tornedalen ”ansa” som är den finska benämningen. Att snaran var ett uppskattat fångstredskap kan förstås av talesättet ”Ansa on ahkera pyytjä” = ”Snaran är flitig fångstman.”



Snara

#### Fågelsnara:

Snara för tjäder, orre, ripa och järpe placerades på stigar där fågeln går och söker mat. Vintertid med djupare snö snarades endast ripa. Ripan söker björkknoppar och för fångst byggdes staket, led, för att leda ripan till snaran. Ett problem med snarfångst var att räv och kråkfåglar kunde röva bytet eller förstöra det. Snarningsperioden tog slut, då snön kom men kunde förlängas genom att man byggde tak och snöskydd, ”kokko”, ”tjäderhus” över en stig. Under taket kunde

fågeln söka bär eller stenar och gick då i snaran.

Snaran var enkel att gillra och kunde sättas ut och vittjas av alltifrån barn till gamlingar, män som kvinnor.

På våren sattes snaror ut på spelplatser för tjäder och orre.

#### Harsnara:

Till harens vanor hör att den följer s.k. harstigar, hartrajer. Flera harar kan nyttja samma traj. Kanske gör den det för att förvillra ev. förföljare. Även under barmarkstid kan dessa hartrajer lätt upptäckas i gräs eller buskvegetation, och under vintern ses de upptrampade spåret givetvis tydligt.

Snaran riggades upp i detta spår så att den var i huvudhöjd för haren som då gick i snaran och stryptes. När snaran placerades ut, var det viktigt att inte lukter av jägaren lämnades så haren kunde ana oråd. För att kunna fånga flera harar vid samma traj kunde snaran förses med ett ”släpankare” så att haren inte förstörde trajen utan kunde avlivas på annat ställe eller att haren vintertid kunde spåras och hittas.

#### Varianter av snaror och incidenter:

Olika varianter av snaror fanns, t.ex. vippsnara som hissade upp fångsten så den ej blev så lättåtkomlig för rovvilt och smågnagare.

Vippsnara gjordes av en björk som böjdes över en stig och toppen fästes så att den sprätte upp när fågen gick i snaran.

En berättelse om en incident med vippsnara inblandad kommer från Korpikylä. En bybo som blivit militär i Boden, kom på hembesök med sina jaktkamrater för harjakt med stövare. Drevet tystnade plötsligt och hunden kom inte tillbaka. Vid den påföljande eftersökningen hittades stövaren hängande snarad uppe i en björk, den hade sprungit i en vippsnara.

#### Vildrenssnara:

Vildrenar fanns i de nordliga skogarna i flockar med hundratals djur. Troligen

fanns de kvar fram till mitten av 1800-talet eller kanske ända fram till 1900-talets början. Vildrenarna fångades bl.a. med snaror och för att effektivisera fångsten gjordes stängsel av fällda träd med öppningar där snaran riggades upp. Snaran fästes högt i en smidig björk som sviktade då renen sprang i snaran men sedan fjädrade tillbaka och sträckte snaran och ströp renen. Själva snaran var ursprungligen en snodd vidja men blev säkert senare en repsnara.

Stängslet gjordes så att träd fälldes i långa rader med höga stubbar och utan att sågas av. Sådana stängsel kunde vara flera mil långa. En lär ha gått från Soppero till Vittangi och var ett gemensamhetsarbete som kunde ta flera veckor att göra. Stängslet kunde ha hundratals snaror och fångsten fördelades mellan delägarna. Stängslet kunde användas under långa tider. Fångsten bedrevs under tidig höst och avslutades, innan samerna kom med sina renar till området. Stängslen gick i öst-västlig riktning.

Köttet och skinnen förvarades i särskilda stolpebodas eller stabbur som byggdes vid lederna och sedan hämtades hem under vintern. På samiska kallas bodarna ”njalla” och på finska ”nili”.

#### Ekorrnsnara

Ekorre fångades med snaror som fästes i en stör mot en trädstam som sedan ekorren förväntades använda. Flera snaror fästes på samma stör. Även hermelin och mård kunde fångas på samma sätt.



Ekorrnsnara

### Småfågelsnara

Småfåglar, kramsfågel, fångades med snaror av tagel som sattes fast på en plankan. På plankan ströddes frön eller boss från höladan. Flera snaror sattes på samma plankan. Min farfar född 1864, hade fångat snösparvar med snara tillsammans med en grannpojke, troligen någon gång på 1880-talet. Han berättade att sparvarna var fetare om de fångades på morgonen än om dom fångades på kvällen. Den s.k. snaran behövde inte vara en snara utan bara en ögla av tagel. En vanlig fångstfågel var snösparven

Att kramsfågel var uppskattat kan man förstå av talesättet om de ”stekta sparvarna” som inte flyger in i munnen.



Fångstbräda för kramsfågel

### Sjöfågelsnarning:

Sjöfågel fångades i snaror på våren genom att små flottar som sköts ut på vattnet försågs med snaror längs kanterna så att när änderna klev upp på flotten gick de i snaran. Grästuvor och en vätte på flotten gjorde fångsten effektivare.

### Fångststrut för orre:

Orre fångades med strutar gjorda av vidjor. Struten smalnade av nedtill och mitt över öppningen upptill satt en pinne som tippade då orren satte sig på den. Pinnen betades med en kärve. När pinnen tippade föll orren ner i struten som var så smal nedtill att orren inte kunde ta sig upp ur den.



Orrstrut

### Stock- och flak- giller:

Stockgiller bestod bara av två stockar, en som låg på marken över stigen och en som gillrades upp med pinnar ovanför. Den övre stocken belastades med tyngder, stenar eller stockar.

När fågeln trampade på gillerpinnen föll överstocken ner och fågeln klämdes ihjäl. Om man sett t. ex en tjäder smyga med framfot och huvud jäms med varandra kan man inse att tjäderhuvudet var mellan stockarna samtidigt som foten trampade på gillerpinnen och ibland var tjädern fångad och död med foten under det fastklämda huvudet. Även orre, ripa och järpe kunde fångas i stockgillret.

Gillerpinnarna tillverkades med omsorg hemma men kunde också täljas på plats i skogen.

För fångst av fågel användes också fångstflak. Flaket var hoptimrat av flera stockar och kunde användas under lång tid. Flaket gjordes av 4- 5 st c:a 10-15 cm stockar som klövs i änden och sammanfogades med en kilformad stör, inga spikar erfordrades. Flaket gillrades upp över en stig så att gillerpinnen pekade över stigen så att fågeln då den passerade

klev på gillerpinnen och utlöste gillret och flaket föll ned över fågeln. Problemet med förstört vilt på grund av räv eller korp kunde undvikas. Flak fungerade bättre under regniga fuktiga dagar då fågeln sökte skydd mot regnet. Flak fungerade också bättre efter att lite snö fallit, under flaket var då barmark vilket lockade fågen. Om man hade tur kunde man få flera fåglar samtidigt.

Lätta flak kunde belastas med tyngder som sten.



Stockgiller

Med giller fångades även mård, hermelin och möss. Gillerpinnen betades då med ekorre eller småfågel för mård och med mus eller fisk för hermelin.

Stockgiller för mård placerades mellan två träd så att ena stocken gillrades upp över den andra och mården klämdes mellan stockarna. Även små flakfällor för fångst av hermelin och mus användes.

Stock och flakgillret kallas i Tornedalen med det finska namnet "loukku" och "sadin". Giller är tillåtet för fångst av mård men har varit förbjuden för fångst av fågel sedan länge men har använts åtminstone ännu under 1950-talet i glesbygderna.

I bygderna kunde vissa områden, berg och åsar anses tillhöra vissa gårdar och dessa fångstområden gick sedan i arv.

Tillgången på skogsfågel varierar och har så gjort under alla tider. På en ristning på

en timmerstock i övre Tornedalen stod ungefär följande: "Fångstmannen hade vittjat mer än 100 snaror och giller utan att ha fått en enda fågel". Inskriften var daterad 1740. Med tanke på skriv- och läskunnigheten under 1700-talet kan det hända att inskriften gjorts senare men att händelsen ändå kan vara sann.

Antalet fångstredskap för denne fångstman var dock obetydligt i jämförelse med antalet snaror som gårdar i Karelen kunde ha 3000 till 4000 snaror längs stigar som gått i arv i familjen. Fällorna vittjades vid kallt väder bara en gång i veckan.

På hönsfåglarnas spelplatser på våren fångades med snaror men också andra metoder förekom. Skickliga fångstmän lärde sig att härma skoghönshönor och locka till sig hanen och fånga den med händerna.

Riecko-Lasse i Junosuando kunde få en riptupp att komma och sätta sig på hans huvud.

Namn som Flakaberget, Flakaheden eller Virkamaa påminner oss om tider då fångst var en viktig näring.



Flakgiller

Ett ovanligt sätt att avliva fågel berättade min far om. Vid lieslätter på holmar och strandängar kunde man i gräset hitta ruggande änder. Med lien kunde anden avlivas och han berättade att det kunde



hända att man hade en säck med änder med sig hem från slåttern på holmen.

Fångst med fångstjärn eller fångstsaxar:  
Fångstjärn av olika storlek tillverkades för olika viltslag. Troligen började fångstjärnen tillverkas på 1600-talet. De gamla smederna var skickliga och bruksarbetarna kunde framställa järn och stål av hög kvalitet, varför det är troligt att fångstjärn tillverkades lokalt. Fångstjärnet kunde vara avsett att användas med bete eller att fungera som trampsax. Med bete fångades rovdjur men även hare där fällan gömd under snö betades med gräs/hö. Trampsax användes för räv som har för vana att gå i sina gamla fotspår. Rävsaxen sätts ut i det gamla spåret och då räven trampar på saxgillret slår saxen igen runt benet. I dag är rävfångst tillåten med ”fotsnara”.

Fångstjärn gillrades även med åtel för rovdjur som björn och järv.

Vissa djur, t.ex. bäver kunde fångas så att fångstjärnet placerades på vägen till ingångshålet till lyan eller grytet.

Även fågel fångades med fångstjärn. För gåsfångst på våren placerades fångstjärnet där gässen förutsågs landa på snöfria fläckar eller vid kalkkällor på myrarna, järnen åtlades inte utan gässen förutsattes trampa i järnet då de betade. För att få gässen att landa på rätt ställe spred man ut aska för att smälta undan snön och få bara fläckar.

För andfågel fångst på sensommaren åtlades med ax från åkern.

#### Rävtång, Rävkyka.

Räv fångades med hjälp av ett redskap som gjordes av en torraka, en tall eller granstam på rot som kapades till lagom höjd.

Stammen spetsades upptill till två eller tre spetsar som möttes i spetsig V-form. Spetsarna var avsmalnande och från kanterna tillspetsade. På den högsta spetsen placerades ett rävbete, ekorre, katthuvud e. dyl. När räven försökte komma åt betet fastnade den med tasserna mellan spetsarna och jägaren kunde avliva

räven. Tången kunde stå och användas under långa tider då trädet torkade till torraka. Tången gjordes helst i myrkanter eller liknade terräng med god insyn så jägaren ej behövde gå nära tången för att se om den fångat räv.

Även andra utformningar på rävtång, t.e.x. i form av en kam, kunde förekomma. Redskapet har olika lokala namn som rävsstubbe, rävtång i Arvidsjaur, rävsax eller träsax i Älvsbyn, rävklypa eller rävklyva i Kalix, rävtana används också, så heter också redskapet man spänner ut det nyflådda skinnet på tork med. I Tornedalen användes givetvis det finska ”ketunkanto” eller ”revonkanto”. Fångstmetoden är i dag förbjuden.



Rävkyka

#### Fångst med gift

Räv fångades vintertid med gift, troligen användes, kaliumcyanid (cyankalium) eller arsenik men även växtgifter som stryknin, gift från sprängört eller bolmört eller andra giftiga växter. Fångsten skedde vintertid, giftpreparerade ”bullar” med

”rävmat” kastades i snön längs ett skidspår och en räv som hittat giftbullen dog vanligen på platsen eller kunde spåras upp. Hanteringen av gifter var lika farligt för fångstmannen som för det tilltänkta bytet men också för hundar. Under 1930-talet beviljades tillstånd för giftfångst i Norrbotten och i områden med renskötsel meddelades i kyrkan för vilket område tillståndet gällde så hundägare kunde hålla sina hundar från området. Giftet blev sannolikt känt i Tornedalen genom Ränselryssarna för kanske mer än 1000 år sedan eller redan tidigare. Att kunskapen kom genom ryssarna kan verifieras genom att ordet för gift i vissa samiska dialekter kan härledas till ryskan. De första gifterna var av okänd typ.

#### Fångstgropar:

Fångstgropar användes i våra trakter för jakt på hjortdjur, ren och älg. System av gropar grävdes där vilt förväntades gå eller dit vilt kunde drivas. I botten av gropen sattes en eller flera spetsade stölar för att döda eller allvarligt skada viltet. Groparna maskerades och övertäcktes och viltet kunde sedan drivas ner eller självmant gå så den föll i gropen och sedan fångas och avlivas i gropen.

Sannolikt användes fångstgropar mest för att fånga ren i Tornedalen och norra Sverige. Renen är ju ett flockdjur och då en flock passerar ett gropsystem är sannolikheten större att något djur faller i gropen. I Tornedalen och Norrbotten finns spår av fångstgropar på många ställen. Givetvis fångades även älg på detta sätt. På hembygdsmuseet i Tärenö finns bland andra fångstredskap en spetsad järnstör påminnande om en värja, den är dryga metern lång och har enligt sägen fångat två älgar samtidigt, den första älgan, en ko spetsades men lyckades komma upp ur gropen men dog sedan och kalven föll sedan i gropen också och spetsades.

#### Jakt med spjut och harpun.

Spjutet användes av jägaren för att avliva vilt. Vid björnjakt och jakt efter hjortdjur

har spjut använts. Hjortdjur jagades sannolikt vintertid med spjut.

Hällristningar från stenåldern visar ofta jägare med spjut eller båge och pil tillsammans med viltet.

I kustområden användes spjut för fångst av säl sådant som fortfarande förekommer bland inuiterna. Björnjakterna med spjut är väl kända, äldre tiders storviltjägare skulle döda en björn med spjut för att få högre status. Karl XII:s björnjakt finns avmålade på tavla. Björnen väcktes i idet och kampen började. Björniden kunde vara värdefulla och säljas till hugade storviltjägare. Historierna om björnjakter är många.

En från Sieppijärvi i norra Finland berättar om en jakt som pågick under 3 dagar och där den slutligen dödade björnen och två av jägarna måste transporteras hem från skogen. Jakten innehöll många makabra moment. Björnen skadades allvarligt i jaktens början av björnspjutet och besköts sedan med ekorrbössa som inte räckte till för att avliva björnen. Nervösa och rädda bybor försökte sedan avliva djuret under de tre dagarna med yxor, högafflar och spjut. Vid ett tillfälle skulle en jägare slå björnen med yxa men slog i hetsen av spjutet i stället och blev beskylld för att vara på björnens sida.

Spjut användes även gillrat där viltet utlöste en fjädrande trädstam som slungade eller pressade spjutet mot viltet.

Anordningar av detta slag kallades ”led”. Det finns gamla rättegångsprotokoll där en jägare som satt upp ett led beskylldes för att ha skadat en människa som ”gått i fällan”.

Hanteringen av spjut i Norden var berömt. Saxo, med tillnamnet Grammaticus, död i början av 1200-talet, en dansk historiker, skriver: ”Ingen annat folk är så skickligt som Finnarna på att kasta spjut”. Det gäller som vi vet också i dag.

Pil och båge, Armborst.

Pilbåge kan knappast användas mot mål i rörelse, den är bättre lämpad för jakt på stillastående vilt, hare i lega, ekorre, sittande fågel o. dyl. Pilspetsen var gjord av sten, brons eller järn. Jakt med pilbågar förekommer ju även i dag kan vi läsa om i jakttidningarna ibland.

Malmfyndigheten i Masugnsbyn hittades på 1600-talet av två ekorrjägare vars pil med järnspets fastnade i den magnetiska malmen. Jägarna hette Lasu (Larsson) och Johansson Mukka.

Armborstjägaren hade ofta med sig en pildräng som höll reda på var pilen hamnade så den dyrbara pilen inte skulle komma bort.

För att komma närmare villebrådet kunde jägaren maskera sig i skinn, ”skjutko” är ett exempel. I Odyssén berättas hur man gräver en grop i sanden och lindar in sig i sälskinn för att lura sälar, det skedde troligen för mer än 4000 år sedan.

Förföljelsejakt:

En grym jaktmetod som också krävde krafter av sina utövare var förföljelse och avlivande av viltet. Det skedde när skaren bar skidlöparen men inte viltet, vildrenen, älgen eller vargen.

En vargflock kunde förföljas och hinnas upp och när vargen gick till motangrepp lät jägaren vargen bita i skidstaven och med den andra staven slog han sedan på vargens nos så den tuppade av. Sedan tog jägaren fram kniven och skar av hassenorna och gav sig iväg efter nästa varg i flocken och hade jägaren ork kunde han oskadliggöra hela flocken. Det berättas om en ensam same som avlivade en flock på 5 vargar under samma jakttur. Att vargen inte dödades direkt berodde troligen på att den då skulle ha frusit och skinnet hade varit svårt att ta rätt på. Nu levde vargen i flera dagar och jägaren kunde komma tillbaka och döda den och avpälssa den. Grym jaktmetod även den.

Vildrensflocken förföljdes på samma sätt, en trupp snabba jägare åkte ikapp flocken

och sköt eller stack med spjut ihjäl renar. Jägarna förföljde flocken så länge de orkade. En annan trupp följde efter och tog hand om kött och hudar.

Ett jaktsällskap med bössor från Junosuando och Kangos fällde en hel hjord på över hundra vildrenar i Kapukielinen väster om byarna och Lainioborna fällde på det sättet flera hundra vildrenar i Kolkonkiveliö. Bytet delades mellan jägarna.

Jakt med skjutvapen

Tillverkning av skjutvapen torde ha kommit igång under 1600-talet i Norrbotten och då troligen först i Tornedalen där kunskaperna, när det gällde järn och järnmanufaktur var tidiga. Rotesoldaterna kom tidigt i kontakt och utrustades med skjutvapen som smederna kunde kopiera.

Karl-Uno Hannu beskriver i sin bok *Bottniska Bössor från 1976* kända vapentyper och bösstillverkare i Norrbotten och Tornedalen t.ex. i Jukkasjärvi.

Ytterligare en bok om *Bottniska Bössor* har för något år sedan getts ut av den Norrbottniska vapenspecialisten Arnold Lagerfjärd

Sannolikt blev inte bössan var familjs egendom förrän i slutet på 1800-talet och fångsten med de gamla metoderna var både effektiv och billig så bössan som jaktredskap torde inte ha haft någon större betydelse innan de gamla fångstmetoderna blev förbjudna. Inte förrän tändhatten och senare patronen uppfunnits blev skjutvapnet praktiskt användbart för jakt. De första bössorna var lodbössor och inte lämpade för flyktskytte.

Påfundet att skjuta på flygande fågel är nytt, ända fram till 1950-60-talet var endast sittande fåget mål, då dyr ammunition och ammunitionsbrist var det vanliga för åtminstone glesbygdens jägare. Jägaren riskerade inte att bomma eller skadskjuta viltet.

När tändhatten uppfunnits och laddade patroner fanns att köpa gick det även att

ladda ammunitionen själv. Man återanvände tomhylsor, köpte tändhattar, krut, hagel, krutförladdningar och hagelförladdningar och tillverkade ammunitionen själv. Det fanns speciella stukningsapparater för olika kalibrar. Hylsorna återanvändes genom att tändhatten slogs ut och en ny sattes på plats. Det fanns även mässingshylsor att köpa och de höll givetvis för längre tids bruk.



Patronstukare

Bössan kunde också gillras laddad i skogen. I Täreändö hembygdsgård finns en låda för detta ändamål. Ett snöre spändes runt avtryckaren och gillrades så att bössan avlossades, när djuret passerade pipan. En sådan bösålåda kunde riggas upp vid en hässja i skogen och fälla renen eller älgen som skulle äta av höet. Det gällde att säkra lådan sedan när man kom med hästen för att hämta hem höet.

Jakt är i dag en rekreativ form långt skild från fångst i gamla tider, där det viktiga var att få med sig bytet hem. Det var för många en näring eller en binäring vid sidan av jord och skogsbruk. Ett vittnesbörd om detta kan svaret på min fråga till en äldre jaktkamrat, som jag vet fångat skogsfågel med fällor vara. Jag frågade honom om han numera jagar skogsfågel. Svaret blev: ” Nej, jag behöver inte”.

Jag hoppas att jag med denna artikel har gett er förståelse för vikten av fångsten och

jakten i våra trakter och exempel på den skicklighet och uppfinningsrikedom som våra förfäder visat.

Utan denna skicklighet skulle många släkter på nordkalotten inte finnas till i dag.

#### Källor

Hörsägner nedtecknade under studiecirkel i Korpikylä.  
 Norrbottens tidskrift årgång 1938  
 Den gamla allmogejakten,  
 Licentiatavhandling  
 Halpa hinta Pitkä mitta, Naakka-Korhonen,  
 Mervi (1988) ISBN: 951-717-538-8  
 Hågkomster från nordliga nejder. Samuli Paulaharju  
 Ödebygdsfolk. Samuli Paulaharju  
 Blidka dig blå ödemark Hans Andersson  
 Odysseén, Homeros  
 Danskarnas Historia, Saxo Grammaticus  
 Egna och andras nu levande jägares erfarenheter  
 Foto Ludvig Båving